

บทคัดย่อ

การวิจัยและพัฒนาระบบเกษตรกรรมทางเลือกบนพื้นที่สูงแบบมีส่วนร่วม มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัจจัยและเงื่อนไขการตัดสินใจของเกษตรกรกลุ่มชาติพันธุ์ในการปรับเปลี่ยนระบบการเกษตรที่เหมาะสมกับภูมิสังคมบนพื้นที่สูง และเพื่อประเมินผลกระทบต่อชุมชนเกษตรกรจากการนำผลงานวิจัยของ สวพส. ไปใช้ประโยชน์ แบ่งการศึกษาเป็น 2 กิจกรรมย่อย คือ (1) การศึกษาปัจจัยและเงื่อนไขการตัดสินใจของเกษตรกรกลุ่มชาติพันธุ์ในการปรับเปลี่ยนระบบการเกษตรที่เหมาะสมกับภูมิสังคม ดำเนินการศึกษาในโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง และโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงเพื่อแก้ปัญหาพื้นที่เฉพาะ จำนวน 5 ภูมิสังคม ได้แก่ ชุมชนที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น ชุมชนที่ปลูกข้าวไร่-ข้าวโพด ชุมชนทำนาเป็นหลัก ชุมชนป่าเมือง และพื้นที่เขตร้อน และ (2) การประเมินผลกระทบด้านเศรษฐกิจและสังคมหลังการนำผลงานวิจัยของ สวพส. ไปใช้ประโยชน์ จำนวน 5 เรื่อง

ผลการศึกษาปัจจัยและเงื่อนไขการตัดสินใจของเกษตรกรกลุ่มชาติพันธุ์ในการปรับเปลี่ยนระบบการเกษตรที่เหมาะสมกับภูมิสังคม พบว่า ชุมชนที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น จำนวน 3 กลุ่มชาติพันธุ์ ได้แก่ ชุมชนกะเหรี่ยง (ขุนตื้นน้อย) อยู่ห่างไกล ทุกวันดาร ทางเลือกประกอบอาชีพจำกัด คนในชุมชนให้ความสำคัญกับพืชอาหารและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ปัจจัยสนับสนุนการตัดสินใจของเกษตรกร คือ อยากรมีอาชีพทางเลือกสร้างรายได้ที่มั่นคงและไม่ผิดกฎหมาย อยากรปลูกไม้ผลยืนต้นเพื่อรักษาสีเขียวในพื้นที่ทำกินและเป็นมรดกไว้ให้ลูกหลาน ตลอดจนความเชื่อใจในเจ้าหน้าที่ สวพส. ระบบเกษตรจึงเน้นการเพิ่มความมั่นคงด้านอาหารหรือระบบเกษตรเพื่อยังชีพ การต่อยอดระบบเกษตรเดิมจากการใช้สารเคมีเท่าที่จำเป็นสู่ระบบเกษตรที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมหรือระบบเกษตรอินทรีย์ และระบบเกษตรผสมผสาน ชุมชนอาข่า (แม่สลอง วาวี) เกษตรกรมีความรู้และทักษะการปลูกกาแฟ แต่เดิมเป็นระบบปลูกกลางแจ้งและอายุต้นกาแฟเพิ่มขึ้น ทำให้ต้นกาแฟเริ่มโทรมปริมาณและคุณภาพผลผลิตเริ่มลดลง จึงอยากรมีรายได้เสริมช่วงว่างจากงานในแปลงกาแฟ ซึ่งเป็นพืชระยะสั้น ใช้พื้นที่และสารเคมีน้อย ระบบเกษตรจึงเน้นการพัฒนาคุณภาพและเพิ่มปริมาณผลผลิตกาแฟด้วยการปลูกพืชให้ร่มเงาและพืชที่สามารถสร้างรายได้ในระบบวนเกษตร รวมถึงการปลูกพืชผักอินทรีย์ในโรงเรือน ชุมชนม้ง (ปากล้วย) อยู่ใกล้เมือง การคมนาคมสะดวก พืชสร้างรายได้หลักคือกะหล่ำปลี ซึ่งใช้พื้นที่มาก ต้นทุนการผลิตสูง ใช้ปุ๋ยและสารเคมีมาก ราคาผลผลิตไม่แน่นอนเกษตรกรจึงปรับเปลี่ยนสู่ระบบเกษตรประณีตด้วยการปลูกพืชผักในโรงเรือนและระบบเกษตรผสมผสาน

ชุมชนที่ปลูกข้าวไร่-ข้าวโพด (โป่งคำ แม่สลอง) ประกอบด้วยคนไทยพื้นเมือง อยู่ใกล้เมือง การคมนาคมสะดวก และชุมชนกะเหรี่ยง อยู่ห่างไกล ทุกวันดาร ผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคทางเลือกในการประกอบอาชีพจำกัด โดยทั้ง 2 ชุมชนมีพืชสร้างรายได้หลัก คือ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ใช้พื้นที่และแรงงานมาก ต้นทุนการผลิตสูง ใช้ปุ๋ยและสารเคมีมาก ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ ผลผลิต

ข้าวโพดเริ่มไม่ได้คุณภาพและปริมาณลดลง เกิดหนี้สิน เกษตรกรอยากปลูกพืชใช้พื้นที่และสารเคมีน้อย ให้ผลตอบแทนเร็ว จึงปรับสู่ระบบเกษตรผสมผสานและระบบเกษตรปลอดภัย (GAP) รวมถึงการเพิ่มความมั่นคงด้านอาหารหรือระบบเกษตรเพื่อยังชีพ คล้ายคลึงกับชุมชนทำนาเป็นหลัก (สบโขง) ซึ่งเป็นชุมชนกะเหรี่ยง อยู่ห่างไกล ทุรกันตาร ผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน ทางเลือกในการประกอบอาชีพจำกัด พืชสร้างรายได้หลัก คือ มะเขือเทศนอกโรงเรือน กะหล่ำปลี บุก และพริก ต้นทุนการผลิตสูง ผลตอบแทนน้อย ราคาผลผลิตไม่แน่นอน ระบบเกษตรจึงเน้นการเพิ่มความมั่นคงด้านอาหารหรือระบบเกษตรเพื่อยังชีพ ระบบเกษตรปลอดภัย (GAP) และระบบเกษตรผสมผสาน

ชุมชนป่าเมี่ยง (ป่าแป๋) เป็นชุมชนคนไทยพื้นเมืองและชุมชนกะเหรี่ยง รายได้หลักมาจากการทำสวนเมี่ยงและการรับจ้าง แต่เนื่องด้วยสภาพเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลง ทำให้ค่าใช้จ่ายในครัวเรือนและต้นทุนการผลิต (ปุ๋ย-ยา) สูงขึ้น โรคและแมลงระบาดมากขึ้น อีกทั้งการทำเมี่ยงเป็นกิจกรรมที่ใช้เวลาและแรงงานคนจำนวนมาก ปัจจุบันแรงงานหายากและค่าจ้างแพง เกษตรกรจึงปรับสู่ระบบเกษตรประณีตที่ปลอดภัยและให้ผลตอบแทนต่อรอบการผลิตสูงด้วยระบบเกษตรอินทรีย์และระบบเกษตรปลอดภัย (GAP) รวมถึงการเพิ่มความมั่นคงด้านอาหารหรือระบบเกษตรเพื่อยังชีพ สำหรับพื้นที่เขตร้อน (คลองลาน) เป็นชุมชนเ้า อยู่ใกล้เมือง การคมนาคมสะดวก แต่สภาพพื้นที่แห้งแล้ง พืชทางเลือกสร้างรายได้จำกัด พืชสร้างรายได้หลัก คือ มันสำปะหลัง ใช้พื้นที่และแรงงานมาก ต้นทุนการผลิตสูง ใช้ปุ๋ยและสารเคมีมาก ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ ปริมาณผลผลิตต่อไร่ของมันสำปะหลังลดลง เกษตรกรจึงสนใจปรับสู่ระบบเกษตรผสมผสานด้วยการปลูกพืชที่ใช้น้ำน้อยทั้งพืชที่ให้ผลตอบแทนต่อรอบการผลิตสูงและไม่ผลิย่นต้นระยะยาว

ผลจากการประเมินผลกระทบด้านเศรษฐกิจและสังคมหลังการนำผลงานวิจัยของ สวพส. ไปใช้ประโยชน์ จำนวน 5 เรื่อง พบผลกระทบดังนี้ (1) องค์ความรู้การเพิ่มผลผลิตข้าวบนพื้นที่สูง มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ คือ เพิ่มความหลากหลายและรักษาพันธุ์ข้าวท้องถิ่นบนพื้นที่สูง มีพันธุ์ข้าวนาทนแมลงบั่ว และพันธุ์ข้าวที่มีคุณค่าทางโภชนาการสูง ทำให้ชุมชนมีปริมาณข้าวเพิ่มขึ้นจากเดิม ร้อยละ 43.26 เพิ่มความมั่นคงด้านอาหาร ปริมาณข้าวเพียงพอบริโภคในชุมชน ลดต้นทุนการปลูกข้าวได้ถึง ร้อยละ 17.18 ด้านสังคมเกิดการรวมกลุ่มแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์ข้าว และจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ จำหน่ายผลิตภัณฑ์ข้าวก่อให้เกิดรายได้เสริม สร้างเครือข่าย และขยายองค์ความรู้ไปสู่ชุมชนใกล้เคียง ปัจจุบันเกษตรกรสามารถเป็นวิทยากร ถ่ายทอดองค์ความรู้แทนเจ้าหน้าที่ได้ ร้อยละ 49.52 ของจำนวนเกษตรกรที่ได้นำองค์ความรู้ไปใช้ประโยชน์ (2) วิธีการผลิตเพื่อปรับปรุงผลผลิตและคุณภาพกาแฟอะราบิกาโครงการหลวงและ สวพส. ด้านเศรษฐกิจโดยก่อให้เกิดรายได้จากการจำหน่ายกาแฟ ปริมาณผลผลิตกาแฟต่อต้นเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะสวนเดิมที่ต้นกาแฟมีอายุมากกว่า 10 ปีขึ้นไป จากเดิมให้ผลผลิตต้นละ 1 กิโลกรัม เพิ่มขึ้นเป็น 3.5 กิโลกรัม/ต้น คิดเป็น ร้อยละ 60 ต่อไร่ (400 ต้น) สำหรับสวนใหม่ใช้องค์ความรู้ 100% ต้นอายุ 5 ปีขึ้นไป เก็บผลผลิตเฉลี่ย 1,600 กิโลกรัม/ไร่ (ไร่ละ 400 ต้น) ต้นทุนการปลูกกาแฟของเกษตรกร ลดลง ร้อยละ 33.37 ด้านสังคมเกษตรกรเกิดการยอมรับในการนำองค์ความรู้ไปปรับใช้ เกิดการรวมกลุ่ม

ของเกษตรกรในการแปรรูปกาแฟเพื่อเพิ่มมูลค่าผลผลิต เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ในกลุ่มผู้ปลูกกาแฟ นอกจากนี้เกษตรกรยังตระหนักเรื่องของคุณภาพผลผลิตและให้ความสำคัญ เรื่องมาตรฐาน GAP มีเกษตรกรที่ได้รับการรับรอง GAP จำนวน 1,782 ราย รวมทั้งมีรายได้ จากการจำหน่ายไม้ผลที่ปลูกเสริมในแปลงกาแฟ เช่น พืช พลับ แมคคาเดเมีย เป็นต้น ประมาณ 20,000 บาท/ปี (3) องค์ความรู้การปลูกหว่ายบนพื้นที่สูง ด้านเศรษฐกิจโดยก่อให้เกิดรายได้ จากการจำหน่ายหน่อหว่าย 20,800 บาท/ไร่/ปี (กรณีตัดจำหน่ายเอง) และปีละ 6,000 บาท/ไร่ (กรณีเหมาสวน) จากเดิมมีรายได้จากการปลูกข้าวโพดเพียงไร่ละ 2,850 บาท ด้านสังคมเกษตรกร แลกเปลี่ยนเรียนรู้ ขยายพันธุ์ต้นหว่ายสู่ชุมชนอื่น เกิดการถ่ายทอดองค์ความรู้ไปสู่เกษตรกรที่สนใจ ทั้งในชุมชนและนอกชุมชน โดยเกษตรกรสามารถให้ความรู้ แนะนำวิธีการซึ่งกันและกันได้เอง ส่งผลให้เกิดการขยายองค์ความรู้ในวงกว้าง ด้านสิ่งแวดล้อมเกษตรกรปรับเปลี่ยนพื้นที่จากพื้นที่ปลูก ข้าวโพดเดิมมาปลูกหว่าย ควบคู่ไปกับการปลูกไม้ผลผสมผสาน เนื่องจากปลูกหว่ายสามารถปลูก โดยไม่ต้องดูแลมาก ใช้พื้นที่น้อย ใช้เวลาน้อย ผลตอบแทนสูงกว่า ส่งผลให้พื้นที่ปลูกข้าวโพดลดลง โดยเกษตรกรยังตระหนักถึงการรักษาสีเขียวตลอดมาขึ้น (4) เทคโนโลยีการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงคลองลาน เป็นการประเมินเบื้องต้น มีผลกระทบ ต่อการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจโดยเกษตรกรบางรายยอมรับองค์ความรู้จากงานวิจัย และงานพัฒนาเข้าไปปรับเปลี่ยนวิธีการปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ ในพื้นที่ถือครอง เช่น การปลูกผัก ในโรงเรือน เมล่อน องุ่น หน่อหน่า มะม่วง เป็นต้น ลดต้นทุนค่าเช่าพื้นที่เพื่อปลูกมันสำปะหลัง โดยวางแผนการผลิตให้มีรายได้ต่อเนื่องตลอดทั้งปี ได้แก่ รายได้รายวันจากการปลูกผัก รายได้ รายเดือนจากผัก ไม้ผลอายุสั้น และรายปีจากไม้ผลยืนต้น ด้านสังคมลดการเคลื่อนย้ายแรงงาน เพิ่มอาชีพให้เกษตรกรกลุ่มสูงอายุทำการเกษตรแบบประณีตไม่ใช้แรงมาก เนื่องจากเกษตรกรในพื้นที่ ส่วนใหญ่ออกไปทำงานในเมืองเหลือเพียงผู้สูงอายุและเด็กอยู่ในชุมชน ด้านสิ่งแวดล้อมเพิ่มพื้นที่ป่า ไม้ผล มีการบำรุงดิน ลดปัญหาดินเสื่อมโทรมจากการปลูกมันสำปะหลัง และ (5) องค์ความรู้การปลูก พืชท้องถิ่นเพื่อสร้างรายได้ ด้านเศรษฐกิจโดยเป็นการต่อยอดพืชท้องถิ่นเพื่อสร้างรายได้ ก่อให้เกิด รายได้เสริมจากการจำหน่ายพืชท้องถิ่น 40,000-50,000 บาท/ปี รวมถึงฟื้นฟูพืชท้องถิ่น เพื่อเป็นแหล่งอาหารและยาของชุมชน ด้านสังคมเกิดกระบวนการทำงานแบบมีส่วนร่วมของชุมชน สร้างกลุ่มสมาชิกเพาะปลูกพืชท้องถิ่นเพื่อเสริมรายได้ มีการถ่ายทอดองค์ความรู้ไปสู่เกษตรกรที่สนใจ ทั้งในชุมชนและนอกชุมชน โดยเกษตรกรสามารถให้ความรู้ แนะนำวิธีการซึ่งกันและกันได้เอง ส่งผลให้เกิดการขยายองค์ความรู้ในวงกว้าง ด้านสิ่งแวดล้อมพัฒนาระดับชุมชนให้เป็นต้นแบบ ด้านการอนุรักษ์ ฟื้นฟู ความหลากหลายทางชีวภาพ ลดการเก็บหาจากป่า สนับสนุนให้คนอยู่ร่วมกับ ป่าได้อย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: เกษตรกรชาดิพันธุ์ ภูมิสังคม การปรับเปลี่ยนทางสังคม ลดความเหลื่อมล้ำ พื้นที่สูง